

УДК 908 (477 43-22 Летичів) «18»:343.81

Коржик С. А.,
Голова Летичівської територіальної
організації НСКУ,
магістр державного управління

РОЗВИТОК ТЮРЕМНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ У ЛЕТИЧЕВІ У ХІХ СТОЛІТТІ: ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Стаття досліджує розвиток тюремної інфраструктури в місті Летичеві у ХІХ столітті, зокрема на основі архівних документів. Аналізуються зміни в організації та функціонуванні місць позбавлення волі в контексті суспільно-політичних і соціальних процесів того часу. Окремо розглядаються питання ремонту та обслуговування тюремних будівель, організації служб, а також умов утримання арештантів. Згадуються конкретні випадки з арештантами, які мали місце в середині ХІХ століття, а також діяльність повітових адміністрацій щодо забезпечення тюремної інфраструктури. Матеріали статті ґрунтуються на архівних документах, зокрема на рапортах, планах та інших офіційних актах, що зберігаються в Державному архіві Хмельницької області. Дослідження має на меті не лише висвітлити окремі аспекти життя арештантів та тюремних працівників, але й доповнити історію адміністративної та кримінальної політики Летичева в цей період.

Ключові слова: Летичів, тюремна інфраструктура, ХІХ століття, архівні документи, тюрма, арештант, ремонт тюрми, адміністрація, кримінальна політика, повітова адміністрація, Летичівська тюрма.

В'язниця в містах ранньомодерної доби була не лише місцем тимчасового утримання злочинців, а й важливою ланкою системи охорони громадського порядку. Тюремні стіни, міцні замки, ґрати на вікнах і постійна варта візуалізували контроль держави над правопорушниками. Від технічного стану будівель, їхньої охороноздатності та рівня організації служби безпеки залежала не лише ефективність покарання, а й спокій місцевого населення: недобре облаштована тюрма ставала джерелом втеч, що породжували нові злочини.

У Летичеві, повітовому центрі Подільської губернії, функції каральної інфраструктури здавна були пов'язані із замковим комплексом. Архівні документи дозволяють реконструювати в'язничну вежу Летичівського замку: у її глибокому підземеллі містилася так звана «нижня тюрма» (глибиною 12 ліктів), до якої крізь вузьке вікно потрапляло світло й подавалася їжа; над нею – «верхня» камера з дубовими кованими дверима; ще вище – караульне приміщення для охорони. Ця вертикальна структура в'язниці відповідала загальноєвропейським зразкам утримання арештантів у фортифікаційних спорудах [8, с. 17-23].

У цій статті зроблено спробу простежити еволюцію в'язничної інфраструктури Летичева – від замкової тюрми ранньомодерного періоду до пізніших міських арештантських приміщень XIX століття. Аналіз джерел дає змогу окреслити архітектурні особливості, умови утримання та рівень матеріального забезпечення вартових, а також оцінити ефективність функціонування тюремної системи в контексті місцевої безпеки та адміністративної практики.

Тюремна інфраструктура Подільської губернії першої половини XIX століття формувалася на перетині адміністративної доцільності, архітектурної моди та імперської політики централізації. Протягом тривалого часу в'язниці в повітових містах, зокрема й у Летичеві, залишалися малопридатними для тривалого утримання арештантів. Це були застарілі, переважно дерев'яні будівлі, що походили ще з XVIII століття, відомі як остроги або арештантські замки, які мали слабку матеріальну базу та обмежені просторові можливості.

На тлі загальноімперських змін у пенітенціарній системі в другій чверті XIX століття, уряд вирішив реформувати та уніфікувати мережу тюрем, підпорядкувавши її єдиним архітектурним стандартам і суворим вимогам до функціональності. Особливу роль у цьому процесі відіграли адміністративні документи та будівельні плани, що зберігаються в державних архівах і дозволяють простежити логіку та етапи модернізації.

У цій публікації розглянуто ключові джерела, що висвітлюють перебудову Летичівської тюрми в контексті загального плану реконструкції восьми повітових в'язниць Поділля, типологію тюремної архітектури, а також персональний склад, умови утри-

мання арештантів і конкретні біографічні випадки в'язнів, які залишили слід в історії регіону.

У листопаді 1829 року Подільське губернське правління, виконуючи височайше затверджене розпорядження Комітету Міністрів від 28 серпня того ж року, звернулося до окружних поліцейських управлінь восьми повітових міст губернії – Проскурова, Летичева, Літина, Вінниці, Брацлава, Гайсина, Балти та Могилева з вимогою терміново подати докладні відомості про стан існуючих арештантських замків. Урядовці підкреслювали старість і непридатність наявних тюремних споруд, які в більшості випадків не відповідали мінімальним вимогам безпеки, просторової організації та гігієни. Повітовим адміністраціям було наказано не лише скласти опис технічного стану будівель, але й, за наявності, надати плани та фасади; якщо ж такі не збереглися – виготовити нові креслення. Крім того, до архітектурної документації мали бути додані зразкові кошториси майбутніх прибудов, які дозволили б збільшити площу, посилити карцерну систему та створити мінімально прийнятні умови для тимчасового утримання арештантів. Усі ці матеріали збиралися для централізованої обробки губернським архітектором, який мав розробити типові проекти нових або реконструйованих тюремних замків.

Джерелом до вивчення цього процесу є архівна справа Державного архіву Хмельницької області – фонд 117, опис 1, справа 1971, яка містить листування, інструкції та первинну документацію проектів. У ній чітко простежується як адміністративна вертикаль – від Комітету Міністрів до окружного поліцейського управління, так і участь фахових осіб, зокрема губернського архітектора Феодора Корбелецького, що курував усі вісім об'єктів. У згаданих документах порушуються питання фінансування з державного бюджету, тимчасового утримання арештантів під час ремонтів, а також залучення підрядників. У випадку з Летичевом проект передбачав значну реконструкцію, вартість якої склала 7479 рублів і 24 копійки. У планах були кам'яні, штукатурні, пічні, столярні та теслярські роботи, а підрядником виступив купець третьої гільдії з Кам'янця Файблат Бланк. Над здійсненням будівництва продовжував наглядати архітектор Корбелецький, який декілька

разів виїжджав на місце та визначив термін завершення робіт до жовтня 1831 року. Таким чином, реконструкція Летичівського тюремного замку була частиною широкої регіональної кампанії із модернізації пенітенціарної інфраструктури, що спиралася на централізовані зразки й адміністративну дисципліну Російської імперії [11, с. 3, 12-19, 120-123].

Локалізація тюремного замку в Летичеві на початку XX століття дозволяє простежити тяглість функціонування пенітенціарної інфраструктури, започаткованої ще в першій половині XIX століття. На плані міста Летичева 1913 року, виконаному з точністю до розмітки вулиць, площ, адміністративних і житлових будівель, тюремний замок чітко позначено під № 51 – безпосередньо на південь від міського саду, поблизу Південного Буту. Така локалізація є типовою для подібних установ того періоду: віддаленість від центру, але водночас близькість до адміністративного ядра забезпечувала і контроль, і ізоляцію [9, с.1-2].

Це співвідноситься з генеральним проектом, згідно з яким усі тюремні споруди в повітових містах Подільської губернії були побудовані за єдиним зразком, розробленим видатним російським архітектором Андреем Захаровим (1761–1811). Захаров, знаний як автор ансамблю Адміралтейства в Санкт-Петербурзі та Круглої площі в Полтаві, був прихильником монументального ампіру – стилю, який в архітектурному вираженні передавав державну велич і непорушність влади. Саме тому навіть тюремні будівлі, які за своєю природою мали утилітарний характер, були зведені з дотриманням елементів класицистичного декору: симетричні фасади, фронтони, оздоблені вхідні портали [10].

Це підтверджують візуальні джерела, зокрема фотографія Летичівської тюрми, що датується 1930-ми роками, створена Павлом Жолтовським [12]. На ній видно характерну архітектурну мову класицизму: потужні стіни з вузькими прямокутними вікнами, профільований карниз, цегляна кладка зі штукатурним обрамленням, вхідний портал із ризалітом, що увиразнює головну вісь будівлі. Цей візуальний матеріал кореспондує з планом 1829 року, на якому відтворено структуру арештантських замків у повітових центрах Подільської губернії, включно з Летичевом.

Відповідно до цього плану, внутрішня організація Летичівської тюрми була досить раціональною і відповідала вимогам імперської адміністрації щодо безпеки, гігієни й розподілу функцій. Будівля мала прямокутне планування з центральним двором, що дозволяв розміщення кількох корпусів з окремими функціональними зонами. Основна споруда включала камери для арештантів, розділені на чоловічі й жіночі відділення, а також спеціальні камери для «небезпечних» або окремо утримуваних ув'язнених. Уздовж периметру – службові приміщення: кухня, хлібопекарня, лазня, комора, охоронні пости. Особливу увагу приділено влаштуванню лазарету, що, згідно з регламентом, мав бути відділений від основних корпусів і забезпечений вентиляцією, вікнами та пічним опаленням. На плані видно також будівлю для арештантських робіт – приміщення, де в'язні могли виконувати фізичну працю, зокрема теслярські, столярні чи шкіряні роботи, що мало як виховну, так і господарську функцію. Біля входу розміщувався караульний будинок із житлом для наглядача та приміщенням для чергових охоронців. Усе подвір'я було оточене кам'яною огорожею з наглядовими вежами по кутах, що забезпечувало високий рівень охоронюваності [11, с. 22].

Таким чином, просторово-архітектурна візуалізація підтверджує спадкоємність проєктної думки та реального втілення тюремного будівництва від початку XIX століття до його першої половини. План 1913 року, фотосвідчення та ранні креслення становлять важливу частину джерельної бази для вивчення еволюції інституції, яка залишалася осердям місцевої репресивної інфраструктури.

Важливою складовою функціонування Летичівської тюрми було не лише архітектурне забезпечення, а й людський чинник – персонал, який обслуговував установу, забезпечував охорону, санітарний нагляд та порядок. Ще з початку XIX століття в Летичеві, як і в інших повітових містах Подільської губернії, тюремна структура доповнювалася старою оборонною спорудою – острогом, що залишався складовою загального комплексу. Цей дерев'яний або пізніше цегляний форт з частоколом, сторожовими вежами та замкненим двором використовувався для утримання короткостроково арештованих, затриманих

у процесі слідства або таких, кого переводили до інших тюрем. За своєю природою острог був більш тимчасовим і менш ізольованим, але становив реальний центр поліцейської влади на повітовому рівні.

Службовий персонал тюремного замку складався з кількох категорій. Вищу адміністративну владу мав наглядач, якого призначали з-поміж відставних військових або державних службовців, здатних до дисципліни та управління. Йому підпорядковувалися молодші наглядачі, денщики, писар, сторожі. Окрему роль відігравала так звана інвалідна команда – спеціальний підрозділ з-поміж малопридатних до служби військових, які виконували охоронні функції. Ці ветерани російсько-турецьких, польських або кавказьких кампаній використовувалися як жива сила для охорони в'язниці, маючи водночас певні пільги й утримання від держави. Згідно з положенням 1826 року, інвалідна команда була невід'ємною складовою тюремного комплексу в кожному повітовому центрі Поділля.

Особливе місце в структурі займав лазарет – тюремна лікарня. Зі збільшенням кількості арештантів, особливо в період після скасування кріпацтва, потреба у медичному забезпеченні стала гострою. Лазарет мав ізольовані палати для хворих, окремі кімнати для заразних і постійний медичний нагляд. Лікаря призначали з міської лікувальної мережі, а в разі потреби залучали фельдшерів. Гігієнічний стан установи мав надзвичайне значення, адже саме через антисанітарію й перенаселеність тюрем у другій половині XIX століття імперська влада почала модернізацію інфраструктури – зокрема розширенням і добудовами корпусів у 1908–1910 роках.

У контексті організації тюремного комплексу в Летичеві важливу роль відіграє трьохповерхова кам'яна вежа, яка була передана для використання поліцією в незадовільному стані, як описано в документах. Згідно з рапортом Летичівського городничого від 22 серпня 1828 року (справа №13655), вежа належала земству, але після того, як була передана поліції, її використали для кількох важливих функцій.

Другий поверх вежі був виділений для арештантів та інвалідної команди, де зберігалися медикаменти для лікування, а нижній поверх був відведений для грошової кладової та лаза-

ретних речей. Третій поверх був призначений для розміщення повітового суду та нижнього суду, а також повітового стряпчого. Цей поверх також використовувався для утримання хворих арештантів, зокрема тих, що потребували спеціального догляду.

Згідно з документацією, дана вежа була побудована в 1777 році за ініціативою Адама Чарторийського, старости Летичівського та Кам'янецького, виключно для утримання злочинців, які перебували під слідством. Однак, коли вежа була передана міській поліції, вона стала частиною комплексної системи утримання арештантів, серед яких були й ті, що потребували лікування.

Приміщення вежі використовувалися не лише для арештантів, але й як лазарет для хворих ув'язнених. Так, у доповідних документах 1828 року зазначено, що на другому та третьому поверхах були організовані приміщення, що включали лазаретні відділення, де проводили лікування хворих і поранених ув'язнених. Це робило вежу багатофункціональним об'єктом, де зберігалася певна градація функцій – від звичайного утримання арештантів до надання медичної допомоги.

Ремонт вежі був здійснений підрядником Мошком Лейбовичем у 1821 році, коли було вирішено використати її для поліції та лазарету. Вказано, що всі ремонтні роботи проводилися за рахунок земських податків та коштів казенної палати, відповідно до вказівок громадянського губернатора [1, с. 1-7].

У Летичеві на той час існувало кілька важливих казенних будівель, серед яких три кам'яні споруди, одна з яких була покрита черепицею, а інші дві – гонтою. Крім цього, до складу тюремного комплексу входила триповерхова кам'яна вежа з двома погребами, а також ряд допоміжних споруд, таких як дерев'яний будинок, сарай, конюшня та амбар. Особливу увагу привертає баня, яка складалася з двох досить пристойних покоїв.

Ці будівлі виконували різні функції: від адміністративних приміщень до утримання арештантів і хворих. Вони були частиною великої інфраструктури, яка забезпечувала організацію тюремної системи Летичева та підтримку повсякденного функціонування міста.

Отже, Летичівська тюрма не була ізольованою архітектурною одиницею, а становила цілісний соціальний і адміністративний організм, в якому перепліталися військова, медична, поліцейська та управлінська вертикалі. Її функціонування підтримували не лише стіни, а насамперед люди, для яких служба в таких умовах була і професією, і способом існування на маргінесі великої імперської системи.

Важливий пласт історії Летичівської тюрми пов'язаний із постатями конкретних арештантів, які залишили по собі слід у колективній пам'яті та архівних документах. Найвідомішим серед них, безперечно, був Устим Кармалюк – селянський ватажок, чия боротьба проти поміщицької влади та російської адміністрації зробила його символом спротиву. У Летичівському тюремному замку Кармалюк утримувався у 1827 році. Згідно з описами, він перебував у карцері у підвальному приміщенні, ретельно охоронюваному інвалідною командою, однак навіть звідти зумів організувати чергову втечу.

Арешт Кармалюка відбувся після тривалої поліцейської операції, у якій йому вдалося бути захопленим разом із кількома іншими учасниками його банди, серед яких були В. Добровольський та І. Сотничук. Після арешту їх під вартою супроводжували 10 солдат інвалідної команди. Їх негайно відвезли до Летичівської в'язниці, де було розпочато слідство. Кармалюка, як одного з головних підозрюваних, піддали жорстким допитам. На них він частково визнав свою причетність до крадіжок, але заперечував участь у розбійних нападах. Це була його тактика на допитах, яка буде зберігатися до кінця слідства.

Після арешту Кармалюк був поміщений до Летичівської в'язниці, де розпочався процес слідства. 17 червня 1827 року він на допиті розповів про деяких своїх спільників, таких як Олександр Вітвіцький, Іван Вишнівський [13, с. 92, 99], а також зазначив, що мав спільні злочинні зв'язки з Анатолієм Чарномським та Олександром Глембоцьким. Вони разом здійснювали крадіжки, зокрема крадіжки коней, і навіть займалися їх подальшим продажем [2, с. 13].

Проте, незважаючи на визнання деяких крадіжок, Кармалюк категорично відмовлявся визнати свою причетність до грабежів і розбійних нападів. Його спільники, зокрема Іван Сотничук, та-

кож заперечували будь-які звинувачення у вчиненні розбійних злочинів, навіть під тиском слідчих. Тільки один з них, Василь Добровольський, визнав свою участь у розбійних нападах під час допиту, а вже на наступному засіданні, 21 червня 1827 року, розповів і про інші злочини, в яких брали участь Кармалюк та його спільники. Вони займалися не лише крадіжками, а й нападами на корчмарів [3, с. 95-96].

3 червня 1827 року Кармалюк був визнаний за серйозного злочинця, але в середині 1830-х років його знову почали шукати. В липні 1834 року дві колишні спільниці Кармалюка, Анна Зелінська та Марія Остапнюкова, перебуваючи вже в Летичівській тюрмі, подали заяву про те, що чули з розмов між іншими арештантами, що Устим Кармалюк знову з'явився в Поділлі. Вони попросили відпустити їх на волю, пообіцявши допомогти в його арешті. Зокрема, виявилось, що Кармалюк був закоханий в одну з них – Марію Остапнюкову.

Але їхню пропозицію не підтримали, адже це могло стати небезпечним як для них, так і для самих арештанток. Як зізналася одна з жінок, її спроби брехні на перших допитах призвели до серйозних наслідків, а її життя стало важким через вагітність і народження мертвої дитини в тюрмі. Ці деталі, хоч і не були ключовими в розслідуванні, доповнюють картину злочинного оточення Кармалюка та його спільників, їхній зв'язок із жінками та намагання ухилитися від покарання.

Його постать уособлює образ не лише народного месника, а й людини, що кидала виклик самій тюремній системі – символічно й буквально. Летичівська в'язниця відіграла важливу роль у слідстві щодо Кармалюка. Місце перебування одного з найбільш розшукуваних злочинців того часу стало символом боротьби з незаконними діями та навіть періодичними спробами втеч з боку злочинців. І хоча сам Кармалюк і його спільники змогли у якийсь момент уникнути покарання завдяки особистим зв'язкам і втечам, Летичівська в'язниця стала тим місцем, де був зібраний значний обсяг інформації, який допоміг органам влади скласти повний образ діяльності цих злочинців [4, с. 187-188].

Не менш промовистим є приклад Йосипа Холоневського – учасника польського визвольного повстання 1863–1864 років. У серпні 1863 року на Поділлі було затримано Владислава

Холоневського, підданого цісаря Австро-Угорщини, через підозру у зберіганні заборонених книг, зокрема польського патріотичного гімну «*Boże, coś Polskę*». Під час обшуку були знайдені й інші заборонені матеріали, що підтвердило його політичні симпатії. Холоневський приїхав на Поділля, де проживали його батько і брат, і був затриманий у Летичеві, де перебував під арештом більше двох років. Лише 20 грудня 1865 року суд виніс рішення про тримісячне ув'язнення та висилку його за межі імперії.

Весь цей період Владислав Холоневський перебував в Летичівській тюрмі, де, згідно з матеріалами справи, було двічі перевірено його психічний стан, і після суду, який виніс вирок, він був поміщений до спеціального закладу для психічно хворих. Причини цієї ситуації залишаються не зовсім ясними, але важливим є те, що Летичівська тюрма в цьому випадку виконувала функцію не лише утримання злочинців, а й використовується як інструмент для виконання політичних репресій. Враховуючи політичний контекст, ця справа є чудовим прикладом того, як місцева тюремна система може бути використана для покарання осіб, що підозрюються в антиурядовій діяльності, навіть якщо ці особи не є безпосередньо винними у злочинах, що загрожують суспільному порядку [7, с. 1, 6, 31, 39, 43.].

Ще один приклад діяльності Летичівської тюрми представлено справою Олексія Кобця, жителя села Юрченки Летичівського повіту, який став об'єктом кримінального розслідування після того, як у грудні 1865 року він нібито намагався вбити єврейську родину шинкаря Іхеля Конгута. Кобець, перебуваючи на підпитку, прийшов до шинку з косою в руках, і, хоча пізніше він заперечував намір вбивати, ситуація стала причиною для великого страху серед родини шинкаря. Різні свідчення, які були надані під час розслідування, показують певну неясність і складність у визначенні реальних мотивів Кобця.

Справу Олексія Кобця можна охарактеризувати як кримінальну історію з водевільним присмаком, де взаємодіяли елементи соціальної напруги, взаємодії між різними етнічними групами та умовами правового середовища. У результаті, суд визнав Кобця винним лише в спробі крадіжки м'яса, а не в замаху на вбивство. Однак, завдяки своїй поганій репутації, Кобець залишався небажаним членом громади, і місцеві жителі відмо-

вилися його брати на поруки, вказуючи на його попередні судимості та правопорушення.

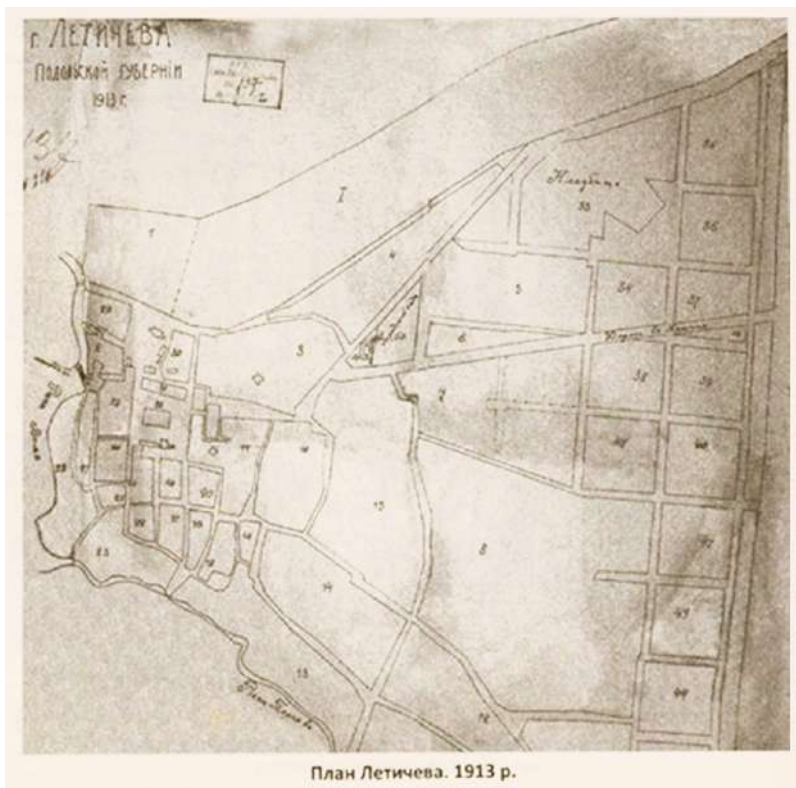
Цей випадок яскраво демонструє як місцева громада могла впливати на правосуддя, та як система тюремного ув'язнення функціонувала у випадках, що не обов'язково вдавалися до прямої кримінальної відповідальності. Зокрема, це також підкреслює важливість соціальних відносин, а також характер взаємодії між місцевими органами влади та громадою, що ускладнювало правозастосування [5, с. 2].

Таким чином, тюрма в Летичеві була не лише місцем утримання злочинців, а й ареною перетину суспільних конфліктів: селянського спротиву, польського національного руху та буденних злочинів, за якими стояли соціальні причини. Через біографії Кармалюка, Холоневського та Кобця проступає жива тканина імперської провінції – складна, драматична, багатомірна. При цьому сама тюремна інфраструктура виявилася вразливою перед обставинами доби. Приміщення Летичівського острогу, що розташовувалося поруч із повітовим судом, який функціонував у будинку чиновника-дворянина Олександра Семашка, було знищене під час масштабної пожежі 9 квітня 1854 року. Ця вогняна стихія охопила центральну частину міста й зруйнувала 92 будівлі, у тому числі адміністративні об'єкти. Знищення острогу означало не лише втрату приміщень, а й зміну в подальшій історії летичівської пенітенціарної системи, що змусило місцеву адміністрацію шукати нові рішення щодо розміщення арештантів [6, с. 1-8].

Дослідження розвитку тюремної інфраструктури в Летичеві у XIX столітті на основі архівних джерел дає змогу глибше зрозуміти не лише архітектурні та технічні аспекти тюремних будівель, але й організацію кримінальної юстиції та адміністративну діяльність того часу. Тюремні споруди Летичева, зокрема кам'яна вежа та її окремі приміщення, стали важливими складовими частинами міської інфраструктури, де одночасно функціонували місця утримання злочинців, а також обслуговуючі установи, такі як лазарет та інші служби. Важливим аспектом є також роль місцевих адміністрацій у підтримці тюремної інфраструктури, зокрема завдяки роботі Летичівського маршалка та повітових чиновників.

Аналізуючи конкретні випадки арештантів та їх утримання в різні роки, можна простежити зміну підходів до організації місць позбавлення волі та їх вплив на місцеве суспільство. Ці аспекти взаємодії адміністрації та кримінальної політики на території Летичева відкривають нові перспективи для дослідження історії міста та його архітектурного розвитку в контексті правових та соціальних змін XIX століття.

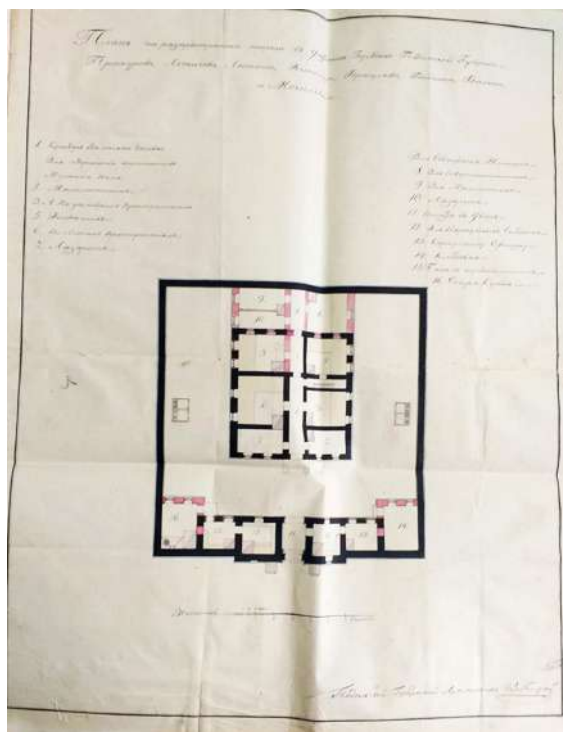
Таким чином, дослідження показує важливість архівних матеріалів для реконструкції історії місцевої тюремної системи, що є невід'ємною частиною розуміння розвитку Летичева як адміністративного, культурного та кримінального центру того часу.

Іл. 1. План м. Летичів, 1913 р.

Іл. 2. Фасад Летичівської в'язниці, 1930-ті рр.

Іл. 3. План Летичівської в'язниці, 1913 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний Архів Хмельницької області. Ф. 117, Оп. 1. Спр. 1973.
2. ДАХМО. Ф. 197. Оп. 2. Спр. 217. Т. 1.
3. ДАХМО. Ф. 197. Оп.2. Спр 217. Т. 4.
4. ДАХМО. Ф. 197. Оп.2. Спр. 217. Т. 17.
5. ДАХМО. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 1625.
6. ДАХМО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 564.
7. ДАХМО, Ф. 227, Оп. 2. Спр. 9343, 44 Арк.
8. Пальченкова В. М. Еволюція тюремного ув'язнення в трьох редакціях Литовських статутів. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2011. №. 2. С. 17–23.
9. План г. Летичева, Подольской губернии. 1913. ДАХМО. Ф. 800. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.
10. Про місце, не надто віддалене. *Подольанин*. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/55994/>
11. Справа про розширення прибудовами восьми тюрем в містах Проскурові, Летичеві, Літині, Вінниці, Брацлаві, Гайсині, Балті та Могилеві ДАХМО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 1971.
12. Таранущенко С. Пам'ятки архітектури Подільської губернії. Харків: Харків. приват. музей міськ. садиби, 2013. 436 с.
13. Устим Кармалюк: Зб. документів / Упор. Є. Черкаська, І. Єрофеев. К., 1948. 344 с.